

Journal of Comparative Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 24, Summer 2021

Iran's Gajarids Image in "The Adventures of Hajji Baba of Ispahan" and "the deceived stars"*

Ebrahim Ranjbar¹

1. Introduction

Although the title name of "*Adventures of Hajji Baba of Ispahan*" juxtaposes with the name of *James Morier*, the original work belongs to an Iranian. Imitating the westerns, an Iranian immigrant had created his memoirs abroad and handed it in to Morier "to be published in the West" (Modarres Sadeghi, 2001, pp. 11-12). He had likely not added his name on the work to secure his life from the regime.

Mirza Fathali Akhoundzadeh lived in Iran until his 15, then moved to Kafkaz, and all his life tried to inform the Iranian about the globe through literary narration.

These two authors had some similarities and differences. The first was the thought school. The author of "The Adventures of Hajji Baba" was acquainted with the social and political life of Istanbul's population and the Western nations and at the same time the cultural and civilization patterns of Iran. Akhoundzadeh; however, was under the influence of Russian poets, writers, and intellectuals and learned about the Western opinions through Russian language. He was not familiar with cultural and civilization patterns of the Iranian as much as the author of "The Adventures of Hajji Baba". Second, both of them believed in a change in the intellectualism of the Iranian despite they saw it from a different angle and gave different suggestions since they looked at Iran from different perspectives. Third, they both

* Date received: 28/04/2021

Date accepted: 05/08/2021

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: ranjbar87@gmail.com

preferred humor and fiction to other styles in creating a change in Iran. And forth, for both of them the King is more of a nature than nurture; that is: a social premise at the head of an organization.

2.Methodology

In this article, I have surveyed the similarities and differences between the two authors in thought, perspective, and the way of looking at Iran as well as reflecting the method of social, cultural, and religious situation in the nation. The methodology of surveying focuses on the details of the novels, analyzing them, and inferring the related conceptualizations.

3.Discussion

In spite of differences, there are some typical similarities between the two works. Some of the most outstanding similarities are: 1. The description of the King: the Author of the Adventures of Hajji Baba looks at King from the perspective of ruling the nation, piety, and ethics. The king appeals to religion as a means to conserve the power. He considers for himself a position of divinity and suggests the lives and properties of his people his own belongings (see. Morier, 2001, PP. 130, 133-137, 139, 229-233, 263, 340, 349). Akhoundzadeh; however, does not realize the king as much as the author of The Adventures of Hajji Baba; he only condemns the king's divinity by describing him in clothing and the palace (see. Akhoundzadeh, 1977, PP. 426, 438). 2. Both of the authors give a variety of samples to illustrate the incompetency of government agents (see. Morier, 2001, PP. 20, 21, 25, 52, 188, 302-303, 340, 342; Akhoundzadeh, 1977, PP. 413-415, 445-446). 3. The authors both complain about the negligence of the law by the religious and state intellectuals. 4. Both of the authors realize maltreatment of religion and kinship ruling as the result of the king's dictatorship and incompetency of his relatives (see. Morier, 2001, pp. 93, 355; Akhoundzadeh 1977; pp. 416, 450). Abusing the religion to accomplish nonreligious goals has been mentioned, in a bitter humor, several times in The Adventures of Hajji Baba. The author does not take religion as a social realm; he has rather a feeling for it and sympathizes for the real religious values. It is the same in the Deceived Stars; the real religious and conscientious people have no way to power pyramid. On the contrary, people who are aware

of the position of religion in the community with the least knowledge may take the most advantages of it in achieving property and power. 5. For both of the authors, ethics diminishes as a result of dictatorship. They both have represented the downfall of ethical values because of widespread pretend, flattery, and libel. The frequency of ethical downfalls in the Deceived Stars is lesser than The Adventures of Hajji Baba. 6. Prevalence superstitions: in The Adventures of Hajji Baba, the regime's members are negligent of their negligence. They do not expect developing schools as useful for the regime, and in religious learning they know nothing important except reading Koran. Medical science is only limited to which doctors. The Deceived Stars is mainly founded on a misbelief and then it is condemned. 7. Among the various traditions in Iran, both of the authors mention "Payandaz" (welcome reward) and condemn it (see. Morier, 2001, PP. 130, 140; Akhoundzadeh, 1977, p. 414). 8. Overcharging people: the author of The Adventures of Hajji Baba directly demonstrates samples of people's oppression; in the Deceived Stars the samples are not presented as directly as The Adventures of Hajji Baba. The reader is to infer oppressions from the expressions and covert behaviors. 9. Portraying the women's terrible condition: the author of The Adventures of Hajji Baba illustrates some examples of female conditions such as bigamy, involuntary marriage, purchasing and selling as servants, exchanging with stock, and opening Seegheh Khaneh (religious sex houses). To portray these terrible conditions, the Deceived Stars mentions involuntary marriage and divorce for women (see. Akhoundzadeh, 1977, pp. 429-430). 10. Both authors repeatedly talk about the people's addiction to coffee, hubble bubble, and drugs (see. Morier, 2001, pp. 256, 277, 308, ...; Akhoundzadeh, 1977, pp. 58, 433, 440).

Regardless of the similarities between the two works, there are some cultural affairs and traditions in The Adventures of Hajji Baba attributed to Iranians through humor and exaggeration that are not stated in Deceived Stars. A few of them are being discussed as follows:

1. the general prevalence of betrayal and lies: among every social class, there are people who are great liars and are quick at raising properties belonging to others.

2. Fear and supplication: when facing with regime's officers unreasonably reprimanding them, people usually have no choice except for supplication.

3. Habit of discrimination: discrimination is so widespread among occupation communities that even a barber can discriminate among his customers.

4. Status appreciation: people appreciate status. They give big titles to those who occupy the position by stealing and lying and then bend in front of them accordingly.

5. Extortion, bargaining, false swearing, theft and fainting in goods: exaggerating the price of the items and then discounting several times above the real price, swearing to deceive the customer, stealing and cheating in dealing are social habits in the community (see. Morier, 2001, pp. 89-90).

On the contrary, there are details in the Deceived Stars that are not present in *The Adventures of Hajji Baba* such as 1. the welfare needs of the community: constructing streets, bridges, caravanserai, hospital, school, well, welfare for the widow and orphans; 2. Economical, ethical, and scientific needs: distinguishing the knowledgeable from the pretending flattering knowledgeable, stopping the unreasonable interference of the custodians in religious affairs in the lives of the people, providing tuition fees for religious students, developing competent courts, providing support centers for the poor, closing the unlawful ways of extorting money from people, the necessity of employing Sadats (Children of the Prophet) in decent jobs to keep the face of the prophet's children, focusing on capability in appointments, setting correct and transparent rules for the Court expenses, setting rules for tax collection, timely payment of the Army salaries, prohibiting usury, and so on.

4. Conclusion

The author of "The Adventures of Hajji Baba" is most likely an Iranian, not Morier. This author has a relatively comprehensive knowledge of Iranian intellectual conditions and customs, culture, beliefs, psychological needs, occupations, economic situation, history, literature, relations of government institutions with the people, social oppression, lack of law and the like. He also became acquainted with the social life of the people of Istanbul and Europe, and especially

their Pekarsk novels such as Gilles Blass. Comparing Iran, Istanbul, and Europe, he has written a Pekarsk novel, using humor and exaggeration to identify the flaws in the lives of Iranians. Akhundzadeh did not know as much about Iran as he did. Therefore, the works of these two have similarities and differences with each other, including: both identify incompetency of employees, kinship ruling in the power system, lack of law, lack of will to legislate the country in the ruling system, astonishing abuses of the glory of religion in society, prevalence of pretense, flattery, slander to others, superstitions, all kinds of injustices to the general public, addiction to Bang and vice versa, lack of production and will to change the status quo and lack of effort for public awareness and development of the country as the reasons for the differences between Iran and other countries. The author of "The Adventures of Hajji Baba" believes that there are magicians in Iran who penetrate the minds and psyche of the public and conquer their intellect. These magicians intensify vices such as betrayal, lies, fear of those in power, discrimination, etc., and worse, they prevent public awakening and, as a result, perpetuate the tyrannical system. Therefore, changing the current situation is a difficult task. This thinking has caused the satire of "The adventures of Hajji Baba" to be sharp and exaggerated, but Akhundzadeh is not so aware of Iranian society.

Keywords: Adventures, Hajji, Morier, Stars, Akhoundzadeh.

References [In Persian]:

- Adamiyat, F., (1970). *Thoughts of Mirza Fath Ali Akhundzadeh*. (1st ed.). Tehran: Kharazmi press.
- Ajodani, M., (2004). *Iranian Constitution*. (2nd ed.). Tehran: Akhtaran press.
- Akhundzadeh, M.F.A., (1977). *Allegories*. Translated by M.J., Qarajehdaghi. (1st ed.). Tehran: Kharazmi press.
- Al -e davoud, S.A. (2010). The first translation of the adventures of Hajji Baba Isfahani into Persian. *Academy letter Journal*, 11(3), 129-150.
- Arianpour, Y., (1993). *From Saba to Nima*. (5th ed.). Tehran: Zavvar press.

- Ganjbakhsh, S., (2008). A Comparative Study of Voltaire and Akhundzadeh's Thoughts. *Quarterly Journal of Comparative Literature* (Jiroft Azad University), 2 (7), 125-143.
- Ghaemi, F., Ismaili, F., (2010). The novel of the adventures of Hajji Baba of Ispahan and postcolonial orientalism. *Quarterly Journal of Comparative Literature Studies*, 4(13), 117-136.
- Iqbal, A., (1944). Hajji baba book and the story of the first Iranian students in Farang. *Yadgar Journal*, 1(5), 28-50.
- Javadi, H., (1966). A discussion about the adventures of Hajji Baba of Espahan and its author. (*Monthly Vahid*), 3(12), 1026-1033.
- Kasravi, A. (2008). *Eighteen-year history of Azerbaijan*. (14th ed.). Tehran: Amirkabir press.
- Minovi, M., (2004). *Fifteen speeches*. (4th ed.). Tehran: Toos press.
- Minovi, M., (1990). *History and culture*. (3rd ed.). Tehran: Kharazmi press.
- Mir Abedini, H., (1987). *One hundred years of Storywriting in Iran*. (1st ed.). Tehran: Thunder press.
- Mir Abedini, H., (2008). *The evolution of fiction and drama literature from the beginning to 1320*. (1st ed.). Tehran: Academy of Persian Language and Literature press.
- Modarres Sadeghi, J., (2001). *The adventures of Hajji Baba of Ispahan*. Translated by M. H., Isfahani. Edited by J., Modarres Sadeghi. (Introduction by J., Modarres Sadeghi). (2nd ed.). Tehran: Publishing Center press.
- Morier, J., (2001). *The adventures of Hajji Baba of Ispahan*. Translated by M. H., Isfahani. Edited by J., Modarres Sadeghi. (2nd ed.). Tehran: Publishing Center press.
- Najafi, A. H., (2008). *Comparative literature and its realm*. (1st ed.). Tehran: Academy of Persian Language and Literature press.
- Nategh, H., (1974). Hajji Morier and the story of colonialism. *Alphabet journal*. 2(4), 22-48.
- Nazem -ol Eslam, (1997). *History of the Iranian Awakening*. By the efforts of A. A. , Saeedi Sirjani. (5th ed.). Tehran: Peykan press.
- Neda, T., (2014). *Comparative literature*. (3rd ed.). Tehran: Ney press.
- wallek, R., & Warren, A. (1968). *Literary theory*. Translated by Z., Movahed, & P. Mohajer. (1st ed.). Tehran: Scientific and Cultural publications press.

نشریه ادبیات تطبیقی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال سیزدهم، شماره بیست و چهارم، بهار و تابستان ۱۴۰۰

سیمای ایران عهد قاجاریه در «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و «ستارگان فریب خورده»*

ابراهیم رنجبر^۱

چکیده

مایه اصلی رمان پیکارسک «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» به احتمال قریب به یقین نوشته یک ایرانی است نه جیمز موریه. تاریخ نگارش آن به قبل از سال ۱۱۹۵ ش. برمی گردد. بعد از آن، دومین اثر داستانی منعکس کننده اوضاع اجتماعی ایران «ستارگان فریب خورده» (تاریخ نشر ۱۲۵۳ ش.) نوشته میرزافتحعلی آخوندزاده است. در این مقاله تفاوتها و تشابهات این دو نویسنده را از نظر آبخورهای فکری و جهان بینی و نحوه نگاه به ایران و همچنین تفاوتها و تشابهات این دو اثر را از نظر چگونگی انعکاس اوضاع اجتماعی و فرهنگی و اعتقادی ایرانیان بررسی کرده ایم. روش بررسی دقت در جزئیات داستانها و تحلیل آنها و استنباط مفاهیم مرتبط با آنهاست. نتیجه این بررسی این است که نویسنده «سرگذشت حاجی بابا» از جزئیات زندگی و فرهنگ و ادب ایرانیان شناخت نسبتاً جامعی داشته است. او نه تنها از دستگاه حاکم بلکه از تعدادی از قشرهای مردمی دل خوشی نداشته و ناگزیر ترک وطن کرده و با استفاده از طنز و مبالغه تعدادی از عیوب و نقایص اجتماعی ایرانیان را برجسته کرده است. آخوندزاده با مقایسه ایران با ممالک صنعتی کمبودهای علمی و اجتماعی و رفاهی ایران را یادآوری کرده اما، با فاصله زیاد، بسیار کمتر از نویسنده «سرگذشت...» از جزئیات زندگی ایرانیان اطلاع داشته است.

واژه‌های کلیدی: سرگذشت، حاجی، موریه، ستارگان، آخوندزاده.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۸

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۱۴

DOI: 10.22103/JCL.2021.2962

صص ۳۹-۶۵

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبانهای خارجی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.

ranjbar87@gmail.com

۱. مقدمه

هجرت ایرانیان به خارج از مرزها، در دوره قاجار بیش از ادوار سابق بر آن بود (ر.ک: اقبال، ۱۳۲۳: ۲۸ و مینوی، ۱۳۶۹: ۳۸۱). برخی از مهاجران، با تأثر از محیط جدید، بر فرهنگ و ادب و سیاست ایران تأثیر زیادی داشتند. یکی از این مهاجران مؤلف ناشناخته کتاب «سرگذشت حاجی بابای اصفهانی» و دیگری میرزافتحعلی آخوندزاده است. بخشی از سیمای اجتماعی ایران عهد قاجاریه در آثار این دو نویسنده انعکاس یافته و همین امر در این مقاله بررسی شده است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

۱-۱-۱. ملیت نویسنده «سرگذشت...»

نام این اثر با نام جیمز موریه (Justinian Morier James) قرین شده اما تردید هست که نویسنده اصلی این اثر او باشد. طبق نوشته خود موریه، اصل آن، نوشته یک ایرانی است که به تقلید از انگلیسی‌ها خاطرات زندگی خود را نوشته و آن را به سبب «شدت اعتمادی»^۱ که به موریه داشته، به او داده و گفته است: «اگر در فرنگستان منتشر شود... تأثیری بزرگ می‌بخشد.» (مدرس صادقی، ۱۳۸۰: یازده-دوازده؛ مینوی، ۱۳۸۳: ۲۸۴). واقعی بودن این سخن موریه را محتمل دانسته و برای اثبات آن چند دلیل آورده است: یکی از آن دلایل این است که موریه قادر نبود که عبارتی مثل «داد و بیداد کرد» را درست ترجمه کند لذا او نه تنها نویسنده این اثر نیست بلکه در ترجمه‌اش نیز بی‌نیاز از یاری یک ایرانی باسواد نبود. (ر.ک: مینوی، ۱۳۸۳: ۲۸۷-۲۸۹ و ۲۹۵-۲۹۷). میرزااسدالله‌خان شوکت‌الوزاره که ترجمه‌ای از «سرگذشت...» به زبان فارسی در هند منتشر کرد، اعتقاد داشت که نویسنده آن ایرانی است (ر.ک: مدرس صادقی، ۱۳۸۰: یازده). احتمالاً میرزاحیب می‌دانسته است که این اثر نوشته یک ایرانی است و به همین دلیل با ترجمه هنرمندانه خود آن را احیا کرد (ر.ک: همان: بیست‌ویک، نیز آرین‌پور، ۱۳۷۲: ۳۹۷/۱-۳۹۸).

۱-۱-۲. آخوندزاده: میرزافتحعلی آخوندزاده (۱۱۹۰-۱۲۵۶ ش.). در شهر نوخه متولد

شد. در سه‌سالگی به خامنه، آورده شد. تا پانزده‌سالگی در ایران ماند. بعد از آن به قفقاز

رفت و در آنجا به مشاغل دولتی پرداخت (آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۸) و تا آخر عمر برای مطلع کردن مردم ایران از احوال جهان، از طریق ادب‌روایی تلاش کرد (ر.ک: میرعابدینی، ۱۳۸۷: ۱۹). آثار چاپ شده او عبارت‌اند از: تماشاخانه (شامل سه نمایشنامه)؛ مقالات (شامل هشت مقاله)؛ تمثیلات (شامل شش نمایشنامه و داستان یوسف‌شاه‌سراج یا ستارگان فریب‌خورده) و مکتوبات.

۱-۱-۳. تفاوت‌های این دو نویسنده

۱-۱-۳-۱. تفاوت‌های منابع فکری این دو نویسنده

از منابع فکری نویسنده «سرگذشت...» اطلاعی نداریم. این ایرانی هرکس که بوده، بعد از آشنایی نسبتاً جامع با ایران، از ایران رفته و از راه‌هایی که بر ما معلوم نیست، با حیات اجتماعی و سیاسی مردم استانبول^۳ و کشورهای غربی^۴ و خصوصاً رمان‌های پیکارسک آنان مانند «ژیل بلاس» آشنا شده. او از فرهنگ، باورها، نیازهای روانی، مشاغل، اوضاع اقتصادی، تاریخ، ادب، هنر، روابط نهادهای حکومتی با مردم، احوال درباریان، مظالم اجتماعی، نبود قانون و امثال این‌ها به قدری تجربه داشته‌است که بتواند در تصنیف این اثر تحسین خواننده را برانگیزد.

آخوندزاده از پانزده سالگی در قفقاز با ایرانیان دگراندیش ارتباط داشت (ر.ک: آدمیت، ۱۳۴۹: ۲۳؛ آجودانی، ۱۳۸۳: ۴۰، ۴۲، ۵۰ و ۲۳۰)، ولی نتوانست به اندازه نویسنده «سرگذشت...» از ایران شناخت حاصل کند. از آثار شاعران و نویسندگان و متفکران روسی تأثیر پذیرفت و از طریق زبان روسی با عقاید اروپاییان آشنا شد. از راه ورود به امور اداری و همکاری با اعضای محفل «دیوان عقل» (ر.ک: آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴، ۱۵، ۱۸ و ۲۰)^۵ با اهمیت عقلانیت و قانون در پیشرفت و سامان‌مندی کشورها شناخت بیشتری حاصل کرد.

۱-۱-۳-۲. لزوم تغییر نظام‌های ذهنی

برای اینکه یک نظام اجتماعی شکل بگیرد، باید در باورهای عام به درجه بالایی از قبول برسد زیرا بخش اعظم هر نظام اجتماعی بیش از مبانی عینی به باورهای ذهنی متکی است، مثلاً برای اینکه قدرتی شکل گیرد، باید افکار عمومی از آن تبعیت کنند و این امر مستلزم زمانی طولانی است. البته منحل کردن آن نظام نیز به زمان طولانی نیاز دارد چنان‌که رفتن

ناصرالدین شاه مستبد و آمدن مظفرالدین شاه ملایم و پیروزی مشروطه خواهان نتوانست معادلات نظام سلطنتی را برهم زند و رضایت مشروطه خواهان را جلب کند.^۶ نویسنده «سرگذشت...» در نوشتن این اثر این قاعده اجتماعی را در نظر دارد و می داند که استبداد حادثه‌ای نیست که با حادثه‌ای دیگر منحل شود. شاه در رأس هرم قدرت بیش از نظام‌های عینی به نظام‌های ذهنی متکی است و قطر دیوار و دامنه‌های وسیع این هرم آن نیست که به آسانی نابود شود بلکه نسل‌ها باید تلاش کنند تا آن را متحول کنند.

اگر در رأس این هرم، شاه و در ارتفاعات قاعده‌های آن شاهزادگان و دیگر ارباب قدرت نشسته‌اند، در قاعده آن کسانی قرار دارند که در افسون کاری بدتر از ارباب قدرت‌اند. در اینجا - به سبب نبودن یک اصطلاح مشهور - ناگزیر آنان را «هکرها» می‌نامیم. غرض از هکرها سودجویان افسون کاری‌اند که آلام و آمال و امیال و عواطف و باورها و مقدسات نظام ذهنی قشرهای مختلف جامعه را می‌شناسند. خود را به نهادهای مقدس و ارباب نفوذ منسوب می‌کنند و از اعتباری که آنان در میان مردم دارند، رنگ و لعابی به ظاهر خود می‌دهند. هم دل ارباب نفوذ و قدرت را می‌ربایند، هم دل مردم را، و با این افسون به اهداف خود می‌رسند، لذا با قدرت مستبد عوامگرا هم‌زیستی مسالمت‌آمیز دارند.

متناسب با همین پیش، نویسنده «سرگذشت...» شخصیت‌هایی را پرورده‌است که به دین داران، حاکمان شرع، طلاب، عمادالاسلام‌ها، واعظان، درویشان، صوفیان، فال‌گیران و رمالان منسوب‌اند. هیچ‌یک از این‌ها سیمای مطلوب در این داستان ندارد و «مردم زمانه بازیچه دست» این‌ها هستند (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۵۹، ۶۰-۷۱، ۷۵، ۲۲۵-۲۲۶، ۲۲۸، ۲۰۷، ۲۲۴، ۲۴۴، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۰، ۲۷۰، ۲۷۹-۲۸۰ و ۳۲۶). او کارکردهای افسون کارانه این‌ها را مفسده‌انگیزتر از کارکرد اصحاب هرم قدرت تشخیص داده‌است زیرا اصحاب قدرت به سبب توسل به زور در نظام ذهنی مردم، منفورند اما این قشرها با لطایف‌الحیل و افسون‌های هوش‌ربا نظام ذهنی ضمایر ناخودآگاه خو گرفته به شکوه قدرت نظام استبدادی را استحکام می‌بخشند.^۷ این‌ها همراه با غارت افکار مردم و جلب رضایت وجدانشان، اموالشان را از دستشان می‌گیرند و مانع حلول هر نوع نظام جدید می‌شوند. لذا این نویسنده

امیدی به تغییر وضع موجود در عهد خویش ندارد و کیمیای تسکین خاطر خود را در طنز و تمسخر عام - از شاه تا گدا - جسته و راهی برای رهایی از وضع اسفبار موجود طرح نکرده است.^۸

آخوندزاده به هکرها توجه ندارد. از نظر او اگر به جای شاه، قانون حاکم باشد و مدیران عاقل و با درایت به جای حکومت، مدیریت کنند، هیچ مانعی در راهشان متصور نیست و ایران اصلاح می‌شود لذا در داستان خود طرح کرده است که زمانی که یوسف سراج به جای شاه عباس می‌نشیند، برنامه آبادی کشور را طرح می‌کند و مطمئن است که اگر مهلت یابد می‌تواند کشور را آباد کند.

۱-۱-۴. تشابهات این دو نویسنده

۱-۱-۴-۱. استفاده از داستان

نویسنده‌ای که می‌خواهد مخاطب را وادار به آگاهی انتقادی از امور مرسوم خود کند، باید «خواننده را به پذیرفتن عقیده خود قانع کند. این اقناع [در داستان] غیرمستقیم است.» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۲۸-۲۹) این دو روشنفکر ایران دوست برای ایجاد تغییر در فرهنگ عامه از ظرفیت‌های داستان و فعال کردن تخیل مخاطب استفاده کرده‌اند. تخیل برخلاف عقل که به دنبال علل چیزهاست، به تجربه کردن زودگذر چیزها بسنده می‌کند. لذت‌های تخیل ساده‌تر از لذت‌های عقل به دست می‌آیند و با گستردگی بیشتری در دسترس اذهان تعلیم نیافته قرار می‌گیرند. یکی از علل لذت‌بخشی داستان جذب تخیل مخاطب و مسخ کردن عقل او از راه نمایشگری است، بنابراین این دو نویسنده از این نوع ادبی بهره جسته‌اند.

۱-۱-۴-۲. استفاده از طنز

نویسنده «سرگذشت...» اندوهی سنگین را در پشت لحن استهزاء آمیز و نکته‌های طنزآمیز پنهان کرده و از مشاهده تفاوت‌های ایران با ممالک صنعتی و از بی‌رسمی‌های حاکمان و دین‌فروشان و افسون‌کاران ایران نالیده است. او در پی راه آسایش می‌گردد. گریز از میهن درد او را درمان نمی‌کند، پندنامه‌های دیرین را مفید نمی‌یابد و راه تسکین سوز دل را در طنز و استهزاء می‌جوید؛ طنزی که تازیانه نقد را به پیکر دین‌فروشان و حاکمان مستبد

می‌کوبد و عامه مردم را عرضه ملامت می‌کند که به دام فریبکاران و به زندگی غرق در فقر و خرافه الفت گرفته‌اند. مایه نقد او درد دین، فقر و غفلت عامه مردم است. آخوندزاده نیز با اعتقاد به قدرت طنز برای اصلاح جامعه (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۵-۸ و ۱۴)، داستانی نوشته‌است که هم مایه آن طنز است، هم از لحن طنزآمیز استفاده کرده است.

۱-۱-۳. شاه، یک فرض اجتماعی

در این دو داستان، شاه بیشتر به عنوان یک ماهیت مطرح است تا یک هویت؛ یعنی یک فرض اجتماعی است که در رأس یک تشکیلات باید باشد؛ تشکیلاتی که اگر همه اعضای آن در یک حادثه نابود شوند، اسم و رسم آن تشکیلات باقی می‌ماند و در ذهن عموم جایگاه ثابت و مشخصی دارد. هر دو نویسنده می‌خواهند ارکان تشکیلات استبداد را از پشت پرده اذهان معتاد به آن، به روی پرده آورده، در سیمایی نوین به یک پدیده بین‌الذهانی تبدیل کنند و برای این خواسته، بهترین راه داستان است. از طریق داستان چیزی را که ذهن آنان را می‌آزارد، بین تمام مخاطبان خود به اشتراک می‌گذارند و از نیروی اراده عموم برای تحول مورد نظرشان یاری می‌جویند، زیرا در اراده جمعی و در تفکر بین‌الذهانی، مرگ چند نفر از جمله مرگ نویسنده در تحقق تحول، اختلال وارد نمی‌کند. هدف نقد آخوندزاده فقط وجود شاه است ولی نویسنده «سرگذشت...» موانع زیادی را تشخیص داده است، هر دو بیداری عموم را لازم می‌شمارند زیرا تحول پدیده بین‌الذهانی مبتنی بر تحول باور عموم است. هر دو نویسنده رو به آینده دارند و دول دیگر را مؤثر نمی‌دانند، درحالی که در نسل بعد از این‌ها نویسندگانی پیدا شدند که با نوشتن رمان‌های تاریخی الگو را به گذشته‌ها بردند.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد «سرگذشت...» تا حال تحقیق کامل عرضه نشده‌است. مینوی (۱۳۸۳ و ۱۳۶۹) از میزان وقوف مؤلف ناشناخته آن بر اسرار زندگی ایرانیان سخن گفته. از نظر او نویسنده حقیقی این اثر یک ایرانی است نه موریه. اقبال (۱۳۲۳) ضمن معرفی موریه، علت تسمیه کتاب و نظریات منتقدان در مورد کار موریه را نوشته‌است. ناطق (۱۳۵۳) به این اثر به‌دیده

یک اثر استعماری نگریسته و آن را حاصل بداندیشی موریه دانسته است ولی این نظریه صائب به نظر نمی‌رسد.

در مورد آخوندزاده و اندیشه و آثار او کامل‌ترین اثر نوشته آدمیت (۱۳۴۹) است. در این اثر شرح احوال، دوستان، منابع فکری، مشاغل و نوشته‌های چاپ شده و نشده آخوندزاده به اختصار معرفی شده‌اند. گنج‌بخش (۱۳۸۷) نیز سعی کرده است که تأثیر اندیشه ولتر فرانسوی را بر آخوندزاده اثبات کند. علاوه بر این‌ها آثار دیگری نیز در مورد این دو نویسنده وجود دارند اما در هیچ‌یک از آن‌ها سیمای ایران بررسی نشده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت مسئله

برخی از محققان «ستارگان...» (۱۲۵۳ ش.) را «نخستین رمان ایرانی» (میرعابدینی، ۱۳۶۶: ۲۰/۱) دانسته‌اند در حالی که کتاب «سرگذشت...» که در سال ۱۸۲۴ م. به زبان انگلیسی در لندن منتشر شد، قبل از سال ۱۸۱۶ م. (= ۱۱۹۵ ش.)، سال خروج جیمز موریه از ایران نوشته شده بود که نویسنده ناشناخته آن، دست‌نویس آن را به موریه بخشید، لذا هدف این نوشته بررسی سیمای اجتماعی ایران در این دو اثر داستانی است که چند خصوصیت دارند:

۱. هردو به عصری مربوط‌اند که بذر انقلاب مشروطه به تدریج در حال افشاندن شدن است؛
۲. هردو در خارج از ایران نوشته شده‌اند؛
۳. نویسندگان هردو ایرانی مهاجر دلداده وطن‌اند؛
۴. در هر دو طنز راهی مناسب برای بیدار کردن توده مردم تلقی شده است؛
۵. یکی متأثر از تمدن غرب و دیگری متأثر از تمدن شرق است، لذا باید سیمای ایران در آینه این دو اثر متفاوت باشد. مقایسه چگونگی انعکاس اوضاع ایران در میراث روایی فواید فراوان دارد. بر این مقاله حداقل سه فایده مترتب است: الف. ملیت نویسنده حقیقی «سرگذشت...» معلوم می‌شود؛ ب. مشخصاتی از سیمای ایران عهد قاجار در آثار نویسندگان میهن‌دوست پیدا می‌شود؛ ج. بخشی از تأثیرات ملل دیگر بر تحول فکری و اجتماعی ایرانیان بیان می‌شود.

این بحث داخل در حوزه ادبیات تطبیقی است. در ادب تطبیقی «تفاوت زبان» (ندا، ۱۳۹۳: ۲۹)، «منابع الهام» نویسنده (نجفی، ۱۳۸۷: ۱۸) و «کیفیت تجلی و انعکاس» (همان: ۳۶-۳۷) واقعیات تاریخی از شروط اصلی هستند و در این دو اثر تمام این شروط جمع‌اند.

با وجود این، هر دو نویسنده در میهن دوستی، کارکرد اجتماعی مؤثر رمان و ضرورت رهایی ایران از وضعی که برای آن دو نویسنده دردآور است، تفاهم دارند. مقایسه سیمای ایران در این دو اثر هم به شناخت این دو نویسنده، هم به بررسی تاریخی ادب داستانی زبان فارسی و هم به تاریخ اجتماعی ایران یاری می‌کند.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. تشابهات این دو اثر

۲-۱-۱. وصف شاه

نویسنده «سرگذشت...» به شاه از سه دیدگاه کشورداری، دین‌داری و اخلاق نگریده است. شاه از دین برای حفظ قدرت استفاده می‌کند، برای خود درجه‌ای از مقام الوهیت قایل است، خون و مال و ناموس و افکار مردم را ملک طلق خود می‌داند و از امور کشورداری به قدری غافل است که خود را قبله عالم و سفیران دول سلطه‌جوی فرانسه و انگلیس را بندگانی می‌داند که به پابوس او آمده‌اند. حاصل وجود چنین ماهیتی در رأس تمام امور کشور استبداد مطلق است. البته برخی از توصیفات این اثر در مورد ارکان حکومت خالی از اغراق و طنز نیست (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۱۳۰، ۱۳۳-۱۳۷، ۱۳۹، ۲۲۹-۲۳۳، ۲۶۳، ۳۴۰ و ۳۴۹). آخوندزاده به اندازه نویسنده «سرگذشت...» به احوال شاه وقوف ندارد. فقط با وصف لباس و کاخ او، خداگونگی و تفرعن او را نکوهش می‌کند (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۲۶ و ۴۳۸) و این‌ها چیزهایی بودند که از راه دور به گوش او می‌رسیدند.

۲-۱-۲. بی‌کفایتی عمال

نویسنده «سرگذشت...» برای بیان بی‌کفایتی عمال حکومت، نبود امنیت در راه‌های کشور، خصوصاً یاغیگری و راهزنی ترکمانان و کردان و شکست سپاه ایران از ارتش روسیه را شاهد آورده. سپاهیان ایران در عین بی‌خبری از دانش جنگ، به بیماری خودبینی گرفتارند، مثلاً سفیر ایران در استانبول به اندازه شاه از دول خارجی بی‌اطلاع است و «فرانسه» و «بنپورت» را نمی‌شناسد (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۲۰، ۲۱، ۲۵، ۵۲، ۱۸۸، ۳۰۲-۳۰۳،

۳۴۰ و ۳۴۲). آخوندزاده نیز برای بیان بی‌کفایتی عمال حکومت شکست ایران از سپاه عثمانی را مثال زده و همین صفت را در عهد قاجاریه جاری دانسته است. عمال حکومت به قدری که در تجاوز به اموال و حقوق مردم بی‌باک‌اند، در حل مشکلات کشور عاجزند. وقتی که مسئله‌ای پیش می‌آید، عجز همه آشکار می‌شود و در نهایت، کار را به تقدیر آسمانی حواله می‌کنند یا گناه را به گردن دیگران می‌اندازند (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۱۳-۴۱۵، ۴۴۵-۴۴۶).

۲-۱-۳. نبود قانون

در ایران مورد نظر نویسنده «سرگذشت...» نه طبقه حاکم از قانون چیزی می‌دانند و نه مردمان انتظار وجود قانون را دارند. (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۷۲) در «ستارگان...» نیز طبقه حاکم بی‌رحم چیزی به نام قانون نشنیده‌اند. علما فقط گلیم خود را از آب بیرون می‌کشند. مردم نیز از حقوق مدنی خود بی‌خبرند.

۲-۱-۴. خویشاوندسالاری

در «سرگذشت...» یکی از نتایج استبداد سلطان و بی‌کفایتی اطرافیان او، شیوع خویشاوندسالاری است. (ر.ک: همان: ۹۳ و ۳۳۵) آخوندزاده نیز این نکته را فراموش نکرده است. (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۱۶ و ۴۵۰)

۲-۱-۵. دین‌فروشی

یکی دیگر از نتایج استبداد، دین‌فروشی است. در «سرگذشت...» دین را ابزار وصول به اهداف غیر دینی قرار دادن با طنزی تلخ به کرات طرح شده است. این نویسنده به دین صرفاً به عنوان یک نظام اجتماعی نمی‌نگرد بلکه درد دین دارد و دلش به مظلومیت ارزش‌های حقیقی دین می‌سوزد. در «ستارگان...» نیز دین‌داران راستین و اصحاب وجدان‌های سالم به هرم قدرت راه ندارند. در مقابل آنان، کسانی که از احترام دین در جامعه خبر دارند، با کمترین بهره از دین، از آن پایه‌های ترقی به سوی جاه و مال می‌سازند (ر.ک: همان: ۴۲۵-۴۲۶). همین‌ها اطاعت شاه را برابر اطاعت خدا قرار می‌دهند و حتی تا جایی پیش می‌روند که برای خاندان سلطنتی صفویه نسب‌سازی و آنان را به خاندان نبوت متصل کنند تا «واجب‌الاطاعه» باشند (ر.ک: همان: ۴۱۸). پس از حصول چنین نسبی، به آسانی «نیازهای

حکومت به موجب فرمان قبله عالم از مداخل ولایت‌ها حواله می‌شود.» (ر.ک: همان: ۴۱۶) سخنان آخوندزاده به سبب دلسوزی به وضع دین در جامعه نیست بلکه تأسف به ابزار قرار گرفتن آن است.

۲-۱-۶. شیوع تظاهر و تملق و افترا

یکی دیگر از نتایج بلافصل استبداد سقوط اخلاق است. تظاهر، تملق و افترا از مضامین پرتکرار کتاب «سرگذشت...» است. کسانی که قصد تقرب به رجال سیاسی و دینی دارند، باید از انواع ریا و تملق به ظرافت تمام استفاده کنند (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۹۳ و ۹۴). ارباب قدرت را به القابی می‌ستایند که خارج از دایره امکان است (ر.ک: همان: ۴۵-۴۷، ۸۱ و ۱۳۷). برای تقرب به رجال بانفوذ دینی باید به کمال زهد و دین‌داری تظاهر کرد و خود را چنین نمود: «سکوت و حیرت و قوز... و داغ پیشانی و زدن شارب و خود را احمق نمودن... چهره‌ای عبوس و چشمی به زمین دوخته...» (همان: ۲۲۴) با این اوصاف می‌توان به امامت جماعت یک مسجد رسید (ر.ک: همان: ۲۰۸-۲۰۹). برخی از حریشان فرصت طلب که دستشان به ارباب مناصب نمی‌رسد، برای فریب مردم ساده‌دل، تظاهر به دین‌داری می‌کنند، مثلاً درویش‌نمایی می‌گویند: از ترس مردم شهر قم «سرم که به زمین نمی‌رسید، از سجده... پینه می‌بندد.» (همان: ۲۰۷) در این بحث نیز آشکار است که این نویسنده درد دین دارد.

این گونه رذایل اخلاقی در «ستارگان...» نیز در لایه‌های مختلف جامعه، از صدر اعظم گرفته تا شاعر درباری دیده می‌شود، اما نه به اندازه «سرگذشت...»، مثلاً برای کشتن شاه جدیدی که انتخاب کرده‌اند، به او تهمت «تناسخی مذهب» بودن می‌بندند (همان: ۴۴۹). در این اثر، از مهم‌ترین انگیزه‌های تملق، درامان‌بودن از خشم ناگهانی شاه، تقرب به او و انتظار ارتقای جایگاه است. در نتیجه این دودسته‌خصلت در اطرافیان شاه بیش از تمام خصال دیگر در این داستان برجسته‌ترند: الف. در هر فرصتی همدیگر را در پیش شاه به انواع خیانت‌ها و بی‌کفایتی‌ها متهم کردن (ر.ک: همان: ۴۱۴ و ۴۱۸)؛ ب. در پیش شاه، خود را در زی‌اقل بندگان نشان دادن و اوصاف «خواجه حرم... و نوکر کمین» (همان: ۴۳۶ و ۴۱۴) و «پیره‌سگ آستان علیّه» (همان: ۴۱۶)، به خود بستن و «تعظیم و سجود» (همان: ۴۱۳) به عمل آوردن اما در دل، شاه را عاجز و نادان شمردن، مثلاً مستوفی به ظاهر به والی

ولایت‌ها حواله می‌فرستد که موجب قشون را بپردازند ولی در خفا دستور می‌دهد که آن فرمان را نادیده انگارند (ر.ک: همان: ۴۱۷). شاعران نیز از بیماری تملق مصون نیستند. شعر فقط لفاظی کردن برای خوشایند شاه و خالی از مضامین عالی است (ر.ک: همان: ۴۳۵). آخوندزاده حال رعیت را جدی‌تر از سوء استفاده از دین طرح کرده‌است.

۲-۱-۷. شیوع خرافات

در «سرگذشت...» ارکان حکومت که بر چهل خود جهل دارند، تأسیس مدرسه را «به مصلحت دولت» نمی‌دانند (موریه، ۱۳۸۰: ۹۶) حال آنکه «امین الدوله از کوک کردن یک ساعت عاجز است.» (همان: ۴۸) از علم جنگ بی‌خبرند (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۱۸۳)؛ از علم دین جز قرائت قرآن چیزی را مهم نمی‌دانند چون برای تظاهر وسیله مناسبی است (ر.ک: همان: ۱۳۳ و ۳۰۹)؛ علم طب را در حد کار دلاکان و نعل‌بندان می‌دانند (ر.ک: همان: ۲۹-۳۰ و ۷۶)، کمر شکسته کسی را با چهارده سیخ داغ می‌کنند و معتقدند که «موافقت چهارده سیخ با چهارده معصوم، معجزه می‌کند.» (همان: ۷۷) با وجود این، این نویسنده به تن دادن تعدادی از ایرانیان به آبله‌کوبی در زمان فتحعلیشاه اشاره کرده‌است. (همان: ۹۵-۹۶ و ۹۹ و ۳۶۰)

جای خالی علم را خرافات درویشان و لوطیان و دیگر فرصت‌طلبان پر کرده‌است. مردم در حوزه‌های فکری و اعتقادی و فرهنگی چیزهایی را باور دارند که در دین و عقل و علم، پایه‌ای برای آن‌ها نتوان جست، مثلاً سپاهی از غول می‌ترسد (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۱۶۸) و حرز و تعویذ می‌بندد و صدها مثال دیگر (از جمله ر.ک: همان: ۲۴، ۳۵، ۷۴، ۱۵۳، ۲۳۸، ۲۹۸)؛ همچنین این کتاب پر است از ساده‌دلی بیش از حد مردم و انواع مظاهر خرافات.

اساس داستان «ستارگان...» یک باور نادرست و تقبیح آن است. آخوندزاده برای تبیین میزان تأثیر خرافات بر ارکان حکومت ایران، قصه‌ای را می‌سازد که در آن در هفتمین سال سلطنت شاه عباس، منجم‌باشی از خیال مقارنه مریخ با عقرب پیش‌گویی می‌کند که به «صاحب‌سلطنتی صدمه عظیمی خواهد رسید.» (آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۱۲ و ۴۱۴) رجال دربار برای دفع این شر تصمیم می‌گیرند که مهدورالدمی را یافته، تا رفع بلا به جای شاه بگذارند، آنگاه به همین بهانه سراغ سراجی می‌روند که گاهی از شیوه کشورداری انتقاد می‌کند. او

را چند روز به جای شاه می گذارند و سپس می کشند بی آنکه بلایی نازل شود.^۹ در این خرافه و نیرنگ دین فروشان نیز شریک رجال سیاسی اند.

۲-۱-۸. رسم پای انداز

هر دو نویسنده از رسوم متعدد ایرانیان، به رسم «پای انداز» (موریه، ۱۳۸۰: ۱۳۰، ۱۴۰؛ آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۱۴) اشاره و آن را مذمت کرده اند. مطابق این رسم، هر گاه شاه به خانه یکی از زیردستانش رود، صاحب خانه متاعی گران بها یا غلام یا کنیزکی به رسم پای انداز به او تقدیم می کند.

۲-۱-۹. اجحاف به مردم

نویسنده «سرگذشت...» ستم دیدگی مردم را با ذکر چند مصداق طرح کرده است، مثلاً شاه و شاهزادگان بر اموال و ناموس و افکار همه سلطه دارند (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۸۴، ۱۵۹، ۱۶۲، ۱۶۴ و ۲۰۶)؛ مأموری ناودان خانه مردی را می برد (ر.ک: همان: ۲۷۵)؛ حکومت مزد عمال خود را نمی دهد و آزادشان می گذارد که از مردم بگیرند و آنگاه معلوم است که چه ستم هایی رواداشته می شود (ر.ک: همان: ۱۵۵)؛ مردی برای حفظ زن خود که مطمح نظر یکی از مأموران است، به روسیه پناهنده می شود (ر.ک: همان: ۱۸۹)؛ زورمندان بر ناتوان ها ستم می کنند لذا شایع است که «بی دینی و بی رحمی و ستمگری خوی مردم ایران است» (همان: ۵۱، ۱۲۹) و «هر که زر در دست حق در دست.» (همان: ۳۳۳) در چنین وضعی از مرجع قانونی سالمی که از حقوق مردم دفاع کند، خبری نیست: «قاضی و مفتی و شیخ الاسلام... پول دولت می گیرند تنها برای تسیح گردانیدن». برای ترساندن مردم، انواع شکنجه ها مرسوم است، مثلاً زرگری را به دم توپ گذاشته، پرتاب می کنند (ر.ک: همان: ۱۵۵-۱۵۶ و ۲۶۳).

در «ستارگان...» مصداق ها به اندازه «سرگذشت...» دقیق نیستند بلکه خواننده باید از گفتارها و رفتارهای غیرمستقیم انواع ستم ها را استنباط کند، مثلاً از اینکه «هر که از چاکران دربار به شغلی یا به ولایتی، به حکومت، مأمور می شود، به فراخور حال مبلغی به رسم پیش کش تسلیم خزانه می نماید» (آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۱۴) و در این «دولت علیه... از کدخدا گرفته تا شاه همه ارباب مناصب اهل ظلم و قطاع الطریق اند... و در رفتار و کردار

خود هرگز به قانون و قاعده‌ای متمسک نیستند» (همان: ۴۲۴) و از جریمه‌های بدون جرم، مجازات‌های سلیقه‌ای، قتل‌های بی‌دلیل، بریدن گوش و دماغ، کندن چشم، فتوهای ناحق، غارت اموال، شیوع رشوه و... (ر.ک: همان: ۴۴۱-۴۴۲)، و همچنین از اینکه در این سیستم مردم فقط منبع درآمد حکومت هستند و در قبال این ظلم و اخاذی هیچ خدمتی به مردم نمی‌شود، مثلاً خشک‌سالی مردم قزوین را درمانده کرده‌است اما حکومت که توان رساندن آب به قزوین را دارد، از این کمک غافل است (ر.ک: همان: ۴۳۱)، مخاطب باید استنباط کند که چه اجحاف‌هایی بر مردم می‌شود.

۲-۱-۱۰. وضع اسفبار زنان

نویسنده «سرگذشت...» در چند مصداق اوضاع جنس زن را توصیف کرده‌است از جمله: تعدد زوجات، تزویج اجباری دختران کم‌سال (موریه، ۱۳۸۰: ۱۷)، خرید و فروش کنیزان، معاوضه زنان با احشام،^{۱۰} کشتن زنان زناکار و رهاکردن مردان زناکار، اوضاع رقت‌آور زنان و کنیزان در اندرونی شاه و توانگران، و دایرکردن «صیغه‌خانه»ها. در حاشیه همین بحث باید افزود که غلامبارگی شیوع دارد (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۱۱۶، ۱۷۶-۱۷۰، ۲۰۰-۱۹۹، ۱۱۷-۱۱۵، ۲۶۳، ۵۹، ۲۰۵، ۲۵۹، ۲۵۸). در «ستارگان...» برای تبیین این نکته که وضع زنان در ایران نابسامان است، به ازدواج و طلاق اجباری زنان اشاره شده‌است (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۲۹-۴۳۰).

۲-۱-۱۱. اعتیاد به قهوه و قلیان و بنگ

در «سرگذشت...» از قهوه سخن به میان نیامده اما قلیان در تمام محافل و در میان تمام قشرها و طبقات، از شاه گرفته تا کاروانسرادار و از مجتهدان دینی گرفته تا صوفیان شیوع دارد (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۲۵۶ و ۲۷۷ و ۳۰۸ و صفحات متعدد کتاب) و چرسی و بنگی و رمال در مشهد بیش از تمام شهرهاست. (همان: ۵۸) در «ستارگان...» پذیرایی با قهوه و قلیان از شاه (ر.ک: همان: ۴۴۰) تا گدا رایج، و اعتیاد به بنگ در میان تمام قشرها شایع است (همان: ۴۳۳).

۲-۱-۱۲. ذکر کربلا

در «سرگذشت...» زیارت کربلا و کسب لقب کربلایی در میان تمام قشرها باعث احترام فراوان است. (ر.ک: موریه، ۱۳۸۰: ۱۷). اعیان جامعه با این اعتقاد که «مدفون کربلا به بهشت می‌رود»، مردگان خود را برای دفن به کربلا می‌برند (همان: ۲۹۷). کودکی را که در کربلا متولد شده‌است، حاجی می‌نامند که اشرف القاب است (ر.ک: همان: ۱۷). در «ستارگان...» مردم از میان علوم، علوم دینی را برای تربیت اولاد خود انتخاب می‌کنند و برای تکمیل تحصیلات، آنان را به کربلا می‌فرستند (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۲۵).

۲-۲. اضافات «سرگذشت...»

در «سرگذشت...» تعدادی امور و عناصر فرهنگی، با چاشنی طنز و اغراق، به ایرانیان نسبت داده شده‌اند. کتاب «ستارگان...» از این گونه ریزبینی‌ها خالی است و این امر حکایت می‌کند از اینکه نویسنده «سرگذشت...» یک ایرانی است نه جیمز موریه. ذیلا تعدادی از آن‌ها را نوشته‌ایم:

۲-۲-۱. شیوع عام خیانت و دروغ: «سلاح جنگ و آلت صلح ایرانیان دروغ و خیانت است.» (موریه، ۱۳۸۰: ۱۲۶) در میان ایرانیان در هر قشر و طبقه‌ای، دروغ‌پردازان ماهری وجود دارند که چشم به مال مردم دارند، مثلا نوکر به مخدوم خود خیانت کرده، کنیزش را باردار می‌کند اما خود را بی‌گناه جلوه می‌دهد؛ وکیل مرافعه از موکل خود مالی گزاف می‌گیرد و کاری برای او انجام نمی‌دهد؛ قاصدی که از میدان جنگ خبر آورده، شکست ایرانیان را پیروزی گزارش می‌کند و در حالی که حتی یک نفر روس هم کشته نشده‌است، گزارش می‌کند که بسیار بسیار کشته شده‌اند و وزیر به نویسنده دستور می‌دهد که ده‌پانزده هزار نفر بنویسد؛ ده‌ها نمونه از این دروغ‌ها و خیانت‌ها در این اثر ذکر شده‌اند (ر.ک: همان: ۱۰-۱۰۱، ۵۰، ۵۷، ۷۴، ۱۴۶، ۱۴۶، ۱۹۱، ۱۹۷).

۲-۲-۲. ترس و تضرع: زمانی که مردم گرفتار مواخذه‌های بی‌دلیل مأموران حکومتی می‌شوند، رفتاری جز التماس و زاری نمی‌دانند (ر.ک: همان: ۳۸).

۲-۲-۳. تبعیض: تبعیض در میان اصناف جامعه به قدری شایع است که حتی یک دلاک نیز بین مشتریان خود تفاوت می‌گذارد (ر.ک: همان: ۱۸).

۲-۲-۴. منزلت ستایی: مردم بندگان مناصب‌اند و القاب بزرگ می‌دهند به کسی که با دزدی و دروغ به جایی فراتر از حد خود رسیده است (ر.ک: همان: ۳۵۰) و متناسب با آن لقب در پیش او کرنش می‌کنند. ارزش انسان‌ها با پایگاه اجتماعی و لباس آنان سنجیده می‌شود (ر.ک: همان: ۹۰)؛ مثلاً کنیزی که در خانه حکیم باشی در اذل درجات است، به محض اینکه مورد توجه شاه واقع می‌شود، قدر شاهانه می‌یابد (ر.ک: همان: ۱۴۳)، لذا فرصت طلبان با ملبس شدن به جامه ارباب مناصب مورد احترام، مردم را می‌فریبند و حتی ادعای نبوت و فالگویی و رمالی روتق می‌یابد (ر.ک: همان: ۲۴۲، ۲۶۶ و...).

۲-۲-۵. گران‌فروشی و چانه زنی و سوگند: قیمت جنس را بیش از اندازه گفتن و سپس چند برابر قیمت واقعی تخفیف دادن و برای فریب مخاطب سوگند خوردن از عادات اصناف قلمداد شده است. معمولاً با این عبارت‌ها سوگند می‌خورند: «به جان تو، به جان خودم، به مرگ اولادم، به روح پدر و مادرم، به شاه، به جقه شاه، به مرگ تو، به ریش تو، به سلام و علیک، به نان و نمک، به پیغمبر، به اجداد طاهرین پیغمبر، به قبله، به قرآن، به حسن، به حسین، به چهارده معصوم، به دوازده امام.» (ر.ک: همان: ۸۹-۹۰ و ۱۲۶)

۲-۲-۶. دزدی و غش در اجناس: دزدی و غش در کالا زیرکی تلقی می‌شود. قلیان فروش تنباکو را با خس و خاشاک و برگ درخت و گیاه و سرگین چارپایان مخلوط می‌کند و به مشتریان می‌فروشد (ر.ک: همان: ۵۸، ۷۲ و ۸۲).

۲-۲-۷. ذکر نام قشرها و مشاغل: در این اثر به تعدادی از قشرها و مشاغل اجتماعی اشاره شده است از جمله: شاه، شاهزاده، وزیر، ریکا، ایلچی (سفیر)، نسقچی، زنبور کچی، توپچی، تفنگ‌دار، یدک‌دار، سواره‌نظام، روحانی، قاضی، مفتی، شیخ‌الاسلام، واعظ، تعزیه‌گردان، روضه‌خوان، مکتب‌دار، چاووش، عریضه‌نویس، نوکر، فراش، پادو، قلندری، معرکه‌گیر، لوطی (بازی‌کننده با خرس و میمون)، فال‌گیر، رمال، گدا، البسه‌کهنه‌فروش، مکاری البسه‌کهنه، اردوبازاری، دلاک، حمام‌دار، قلیان‌فروش، ساربان، شاطر، آشپز، مهتر، قاطرچی و سقا. در جمع این مشاغل از تولید خبری نیست و همه از مصرف‌گرایی حکایت می‌کنند. این نویسنده بیش از همه، از درویشان و فال‌گیران و رمالان و لوطیان و از انواع کیده‌های

آنان نالیده است (از جمله ر.ک: همان: ۱۸، ۲۱، ۵۸، ۵۹، ۶۱-۷۱، ۷۵، ۷۷، ۷۸، ۸۹، ۹۹، ۱۵۴-۱۵۳، ۲۲۶-۲۲۵، ۲۲۸، ۲۴۴ و ۲۴۶-۲۵۰).^{۱۱}

۲-۳. اضافات ستارگان فریب خورده

آخوندزاده از تعدادی امور رفاهی نام برده است که در ایران عهد قاجار نبودند و او یادآوری می کند که دولت ایران موظف است که آن‌ها را ایجاد کند از جمله:

۲-۳-۱. نیازهای رفاهی: احداث خیابان، پل، کاروانسرا، بیمارستان، مدرسه، چاه آب، بهزیستی برای بیوگان و یتیمان و بیماران (ر.ک: آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۴۴۳ و ۴۴۶)؛

۲-۳-۲. نیازهای علمی، اخلاقی و اقتصادی: متمایز کردن علما از عالم‌نماهای متملق، قطع دخالت بی دلیل متولیان دروغین امور دینی در زندگی مردم، تأمین هزینه‌های تحصیلات طلاب، تشکیل دادگاه‌های صالح، تأمین مراکز حمایت از فقرا، بستن راه‌های نادرست اخذی از مردم، لزوم اشتغال سادات به مشاغل آبرومند برای حفظ آبروی اولاد رسول، لغو رسم پیش کش و پای انداز، توجه به میزان شایستگی در واگذاری مناصب، تعیین قوانین درست و شفاف برای مخارج و هزینه‌های دربار، لغو قانون حواله نویسی، تعیین قانون اخذ مالیات (ده یک برای درآمد تجار، بیگ‌زادگان، خان‌زادگان، شاه‌زادگان، علما و سایر اصناف مردم از مداخل املاک در شهرها و بیست یک از درآمد روستایان جهت تأمین مالی مخارج دولتی)، اخذ مالیات از خرید و فروش‌های تومانی پنج‌شاهی به نفع خزانه، پرداخت بموقع حقوق قشون، بستن راه‌های رباخواری، منع رسوم خرید اموال مردمان مضطر به قیمت ارزان (ر.ک: همان: ۴۴۴-۴۴۵) از نیازهای اقتصادی ایران است.

۳. نتیجه گیری

نویسنده «سرگذشت...» به احتمال قریب به یقین یک ایرانی است نه موریه. این نویسنده از احوال و رموز فکری ایرانیان، آداب، فرهنگ، باورها، نیازهای روانی، مشاغل، اوضاع اقتصادی، تاریخ، ادبیات، روابط نهادهای حکومتی با مردم، مظالم اجتماعی، نبود قانون و امثال این‌ها شناخت نسبتاً جامعی داشته است. همچنین با حیات اجتماعی مردم استانبول و اروپا و خصوصاً رمان‌های پیکارسک آنان مانند «ژیل بلاس» آشنایی حاصل

کرده بوده است. از مقایسه ایران و استانبول و اروپا، نقایصی را که در زندگی ایرانیان تشخیص داده است، با استفاده از چاشنی طنز و مبالغه یک رمان پیکارسک نوشته است. آخوندزاده به اندازه او از ایران شناخت نداشته است؛ بنابراین آثار این دو شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با هم دارند از جمله اینکه: هر دو بی‌کفایتی عمال، خویشاوندسالاری در دستگاه حاکم، نبود قانون، نبود اراده قانونمند کردن کشور در دستگاه حاکم، سوء استفاده‌های حیرت‌آور از حشمت و شوکت دین در جامعه، شیوع تظاهر، تملق، افترا بستن به دیگران، خرافات، انواع اجحاف‌ها به عامه مردم و خصوصاً جنس زن، اعتیاد به قهوه و قلیان و بنگ و در مقابل این‌ها، نبود تولید و همت برای تغییر وضع موجود و نبود کوشش برای آگاهی عمومی و آبادی کشور را از علل تفاوت ایران با ممالک دیگر می‌دانند.

در زمینه تفکر هر دو نویسنده، شاه یک ماهیت و فرض اجتماعی است نه هویتی که در امور کشور به معنی حقیقی کلمه مؤثر باشد، لذا لازم است که تشکیلات استبداد نابود شود ولی این دو نویسنده در گروه‌های تشکیل دهنده استبداد تفاهم ندارند. نویسنده «سرگذشت...» معتقد است که در ایران افسون‌کارانی هستند که با نفوذ در ذهن و روان عامه عقل آنان را تسخیر می‌کنند. واعظان ریایی، قلندریان، معرکه‌گیران، لوطیان، فال‌گیران و رمالان مهم‌ترین افسون‌کاران هستند. این‌ها رذایلی از قبیل خیانت، دروغ، ترس از عمال قدرت، تبعیض، منزلت‌ستایی، گران‌فروشی، غش در اجناس و امثال این‌ها را تشدید می‌کنند و بدتر از این‌ها مانع بیداری عامه و در نتیجه موجب دوام دستگاه استبداد می‌شوند؛ لذا تغییر وضع موجود کار دشواری است. همین تفکر باعث شده است که طنز «سرگذشت...» تند و مبالغه‌آمیز باشد ولی آخوندزاده تا این حد از جامعه ایران اطلاع ندارد.

تصور او این است که با نشستن قانون به جای شاه و با تأمین امور رفاهی مانند احداث خیابان، پل، کاروان‌سرا، بیمارستان، مدرسه، چاه آب، بهزیستی برای بیوگان و یتیمان و بیماران، و حذف عالم‌نماهای متملق و دین‌فروش راه ترقی برای مردم ایران باز می‌شود.

یادداشت‌ها

۱. این «شدت اعتماد» دلیلی است بر ایرانی بودن نویسنده این اثر. او قصد داشته است که اثرش در خارج از ایران و بدون نام او منتشر شود تا از خشم دستگاه مستبد در امان ماند چنان که زین العابدین مراغه‌ای بر روی جلد «سیاحت‌نامه» نام خود را نوشت.
۲. البته آل داوود (۱۳۸۹)، جوادی (۱۳۴۵) و قائمی‌اسمعیلی (۱۳۸۹) پذیرفته‌اند که نویسنده «سرگذشت...» موریه است.
۳. در متن این رمان‌واره اصفهان را با استانبول چنین مقایسه کرده: با دیدن استانبول «باد غرور ایرانی فروکش کرده... با خود گفتم: ما کجا و اینان کجا. شکوه و حشمت استانبول کجا و فقر و فاقه ایران کجا... اینجا دارالنعیم است آنجا دارالجحیم. اینجا دارالصفاء آنجا دارالعزائم...» (موریه، ۱۳۸۰: ۳۱۰-۳۱۲)
۴. در مورد رابطه ایرانیان با غرب ر.ک: اقبال، ۱۳۲۳ و مینوی، ۱۳۶۹.
۵. در مورد رابطه ایرانیان با قفقاز ر.ک: کسروی، ۱۳۸۷: ۸ و ۴۱۰؛ آرزین پور، ۱۳۷۲: ۵/۱؛ آجودانی، ۱۳۸۳: ۴۱۳-۴۱۱، ۴۲۰، ۴۲۲، ۴۲۵ و ۴۳۰.
۶. ایرانیان برای مشروطه و حفظ آن خون‌ها دادند اما اکثر قشرها از مشروطه تصور درست و یکسانی نداشتند؛ مثلاً مردم گیلان آن را مساوی حذف مالیات می‌دانستند، روزنامه‌نگاری آن را عین حکومت سلطنتی از زمان کیومرث تا زمان خود می‌دانست، از نظر پسر سیدمحمد طباطبایی، همان قانون اسلام بود (برای نمونه‌های دیگر ر.ک: ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۲/ پنجاه و یک).
۷. حتی مستبدی غافل مانند محمدعلی شاه کشتن مردم و به‌توپ بستن مجلس را حفظ اسلام قلمداد می‌کرد. (ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۱۶۶/۲).
۸. تجربه نشان داد که حق با نویسنده «سرگذشت...» بوده است. دهه‌ها بعد از او واعظی مثل سیدجمال اصفهانی خواهان سلطنت قانونی اسلامی است (ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۱/۳۷۵) و مبارزی مانند ثقه‌الاسلام، انحلال استبداد را، و روشنفکری مانند میرزاملکم خان (ر.ک: آجودانی، ۱۳۸۳: ۳۱-۳۲) و مجتهدی مانند سیدمحمد طباطبایی (ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۱۶۸/۲) بیداری مردم را موجب آزادی دانسته‌اند اما استبداد ناصرالدین‌شاهی رفت و محمدعلی‌شاه نتوانست آن را برقرار کند ولی همین هکرها نگذاشتند که مردم به بیداری لازم برسند چنان که میرزا رضای کرمانی در محاکمه‌اش می‌گوید «قانون‌نویسی در ایران مثل این است که یک لقمه نان و کباب به حلق طفل تازه متولد شده بپایند البته خفه می‌شود» (ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۱/۲۱۱) و تاریخ نشان داد که مردمی که مشروطه‌خواهان برای رفاه آنان خون‌ها داده بودند در زمان استبداد صغیر «از مشروطه بد می‌گفتند و... آجرهای مجلس را می‌بردند» (ناظم‌الاسلام، ۱۳۷۶: ۱۶۳/۲، ۱۷۱، ۳۶۳ و ۴۸۸) یعنی بی‌ترتیب آزادی و قانون نتوان داشت و با وجود هکرها تربیت عام کاری سخت است.

۹. آخوندزاده این داستان را از ماده اولیه یک واقعه تاریخی پرورده است: در «تاریخ عالم آرای عباسی» آمده است که در تابستان سال ۱۰۰۲ ق. زمانی که شاه عباس قصد داشت به لرستان، به جنگ شاهویردی خان برود، مولانا جلال منجم پیش گویی کرد که: «آثار کواکب... دلالت بر افناء و اعدام شخصی عظیم القدر... می کند و محتمل است که در بلاد ایران باشد... و مولانا جلال الدین محمد منجم یزدی... آن نحوست را بدین تدبیر دفع نمود که حضرت اعلی در آن سه روز... خود را از... پادشاهی خلع نموده، شخصی از مجرمان را که قتل بر او واجب شده باشد، به پادشاهی منسوب سازند...» درویشی را به نام «یوسفی» ترکش دوز به شاهی انتخاب کردند و بعد از سه روز او و دیگر درویشان قزوین را کشتند (اسکندریبگ، ۱۳۵۰: ج ۱/ص ۴۷۳-۴۷۴). از نظر آخوندزاده از زمان شاه عباس تا دوره قاجاریه «برای ملت ایران در عالم تربیت از تأثیر عقاید باطل ترقیات زیاد رو نداده است.» (آخوندزاده، ۱۳۵۶: ۱۴).
۱۰. در مورد ظلم حکام در اموری مانند به زور گرفتن زن و دختران مردم و فروش اطفال ر.ک: ناظم الاسلام، ۱۳۷۶: ۹۷/۱ و ۹۱/۲.
۱۱. بخشی از مطالب خواندنی این کتاب مقایسه ایرانیان با فرنگیان است از جمله ر.ک: صص: ۱۹، ۶۳-۶۴، ۹۸-۹۷، ۱۰۳، ۱۳۷ و ۱۵۱.

کتابنامه

- آجودانی، ماشاءالله. (۱۳۸۳). *مشروطه ایرانی*. چاپ دوم. تهران: اختران.
- آخوندزاده، میرزافتحعلی. (۱۲۵۳ش). *تمثیلات*. ترجمه محمدجعفر قراجه داغی. چاپ اول. تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون. (۱۳۴۹). *اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده*. چاپ اول. تهران: خوارزمی.
- آریز پور، یحیی. (۱۳۷۲). *از صبا تا نیما*. چاپ پنجم. تهران: زوار.
- آل داوود، سیدعلی. (۱۳۸۹). «نخسین ترجمه سرگذشت... اصفهانی به زبان فارسی». *نامه فرهنگستان*. دوره ۱۱، شماره ۳، صص ۱۲۹-۱۵۰.
- اسکندریبگ. (۱۳۵۰). *تاریخ عالم آرای عباسی*. (سه جلد). چاپ چهارم. تهران: امیرکبیر.
- اقبال، عباس. (۱۳۲۳). «کتاب حاجی بابا و داستان نخستین محصلان ایرانی در فرنگ». *یادگار*. دوره اول، شماره ۵، صص ۲۸-۵۰.

- جوادى، حسن. (۱۳۴۵). «بختى درباره سرگذشت حاجى بابا اصفهانى و نويسنده آن». (ماهنامه) **وحيده**. دوره ۳، شماره ۱۲، صص ۱۰۲۶-۱۰۳۳.
- قائمى، فرید و اسمعیلى، فاطمه. (۱۳۸۹). «رمان ماجراهاى حاجى بابا اصفهانى و شرق شناسى پسااستعمارى». **فصلنامه مطالعات ادبيات تطبيقيه**. (دانشگاه آزاد جیرفت). دوره ۴، شماره ۱۳، صص ۱۱۷-۱۳۶.
- کسروى، احمد. (۱۳۸۷). **تاریخ هجده ساله آذربایجان**. چاپ چهاردهم. تهران: امیرکبیر.
- گنج بخش، سعید. (۱۳۸۷). «بررسى تطبیقى اندیشه‌هاى ولتر و آخوندزاده». **فصلنامه ادبیات تطبیقی** (دانشگاه آزاد جیرفت). دوره ۲، شماره ۷، صص ۱۲۵-۱۴۳.
- مدرس صادقى، جعفر. (۱۳۸۰). **سرگذشت حاجى بابای اصفهانى**. ترجمه میرزا حبیب اصفهانى. ویرایش جعفر مدرس صادقى. (مقدمه به قلم مدرس صادقى). چاپ دوم. تهران: نشر مرکز.
- موریه، جیمز. (۱۳۸۰). **سرگذشت حاجى بابای اصفهانى**. ترجمه میرزا حبیب اصفهانى. ویرایش جعفر مدرس صادقى. تهران: نشر مرکز.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۶۶). **صد سال داستان نویسی در ایران**. چاپ اول. تهران: تندر.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۷). **سیر تحول ادبیات داستانی و نمایشی از آغاز تا ۱۳۲۰**. چاپ اول. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسى.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۸۳). **پانزده گفتار**. چاپ چهارم. تهران: توس.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۶۹). **تاریخ و فرهنگ**. چاپ سوم. تهران: خوارزمی.
- ناطق، هما. (۱۳۵۳). «حاجى موریه و قصه استعمار». **الفبا**. دوره ۲، شماره ۴، صص ۲۲-۴۸.
- ناظم الاسلام. (۱۳۷۶). **تاریخ بیداری ایرانیان**. به کوشش علی اکبر سعیدی سیرجانی. چاپ پنجم. تهران: پیکان.
- نجفی، ابوالحسن. (۱۳۸۷). **ادبیات تطبیقی و قلمرو آن**. چاپ اول. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسى.
- ندا، طه. (۱۳۹۳). **ادبیات تطبیقی**. چاپ سوم. تهران: نی.

- ولک، رنه و وارن، آوستن. (۱۹۶۸م). *نظریه ادبیات*. ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر. چاپ اول. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

